

מנהגו של עולם ש”מספר עגול” – גם בעתונות – הוא בבחינת תחנה שבה יש להעצר לשעה קלה ולערוך מאזן. המדקדקים נזקקים ל”חשבון נפש”, מעבר לעובדות יבשות, שגולש לפעמים לאידיאולוגיה ולפוליטיקה. המצמצמים, ששואלים את עצמם שאלות ביקורת נוקבות כל ימות השנה, מנצלים את המספר העגול כדי לשאול בפשטות האם קיימנו את אשר הבטחנו כאשר יצאנו לדרך, מה השגנו ומה לא, ומהי משאלת הלב שלנו להמשך הדרך.

עשרים תוברות של ”קשר” הן לדידנו תחנה כזו.

בעתונות היהודית היתה מסורת שאת הגיליון הראשון של עתון חדש מלווה תמיד ”מניפסט” חגיגי, מעין הצהרת כוונות או שטר שמפקידה המערכת בידי קוראיה. כאשר הוצאנו את החוברת הראשונה של ”קשר” לפני כעשר שנים (במאי 1987) כתבנו, בין היתר, במקום הזה:

חוברת זו היא מעין אב טיפוס לכתב עת שאנו מקווים להוציא במועדים קבועים, במידת האפשר. כתב העת יביא פרשיות מן התחום הזה שקראתי ”שחור על גבי לבן” [בדברי במאמר הפתיחה על יראת הכבוד העמוקה שרוחש העם היהודי למלה הכתובה. אולי כמורשת ממעמד הר סיני כאשר ראו אבות אבותינו את משה, הסופר הראשון בישראל, כותב את התורה ב”אש שחורה על גבי אש לבנה”].

והמשכנו:

תחילה יעשה הדבר ללא זיקה למתודה מחקרית כלשהי ואולי ברבות הימים, לכשיקום המכון [לחקר העתונות היהודית בעולם] ותיעשה בו עבודה סדירה בפקוחה של ועדה אקדמית מוסמכת, נשנה בהתאם את המגמה של כתב העת. בינתיים נאסוף ונלקט את כל אשר ניתן, בהשיקנו את ההיסטורי אל העכשווי, בשזורנו את פרקי החקר באקטואליה, בסיפורים על אישים ומעשים שתורמו לתקשורת היהודית הכתובה ואף בהעלאת הבעיות המיוחדות המעסיקות את העתונות היהודית העכשווית, כאן בארץ ובכל מקום שעתונים יהודיים עדיין מופיעים בו, תהא שפתם אשר תהא. זה המסר שלנו עם שיגור הגיליון הראשון לדרכו.

האם פרענו את השטר?

עשרים החוברות של כתב עת זה שהוצאנו במשך כעשר שנים בתדירות קבועה, נועדו להרחיב את הידע על עתונים יהודיים שהופיעו ברחבי העולם בעשרות שפות, במיגוון מרהיב של סגנונות, כמעט תמיד ובכל מקום תוך מאבקים קשים על עצם הקיום הכלכלי או הפוליטי ולעתים בנסיבות שעולות על כל דמיון, ולהעמיק את ההתעניינות במהותם ותפקידם התרבותי והחברתי. רבות מהחוברות שהוצאנו הביאו את דיוקניהם האנושי והאינטלקטואלי של עתונאים יהודיים ידועי

שם, מהם הוגי דעות ואמני הביטוי כמו הרצל, סוקולוב, ז'בוטינסקי, איתמר בן אב"י, אייב קאהאן, י.ח. ברנר, ברל כצנלסון, עזריאל קרליבך ורבים אחרים, שהעלו את אמנות הפליטון ואת הפובליציסטיקה היהודית על כל גווניה וזרמיה הרעיוניים לפסגות לא ישוערו. סיפרנו גם על עורכים וכתבים, מקצוענים מעולים, שהפכו את העתונות היהודית למקור אינפורמציה על הקורה את עם ישראל בכל פזוריו ולמקשרת בין קהילות יהודיות ושבטי ישראל, ממש כאותם טרובדורים נודדים שנוהגים היו, לפני שקמה העתונות הכתובה, לספר לשומעיהם באומר ובשיר את החדשות האחרונות. אותם מקצוענים מיומנים בממלכת האות הכתובה דאגו כבר בימי הבראשית של העתונות היהודית, בסוף המאה ה-17 וראשית המאה ה-18, שתהיה מעין סייסמוגרף הרושם את המתרחש בקהילות ישראל קרובות ונידחות, בעיקר כשבאה עת צרה ליעקב, אבל שתהיה גם במה להפצת השכלה, תחילה בתחום הדתי (כמו כתב העת העברי הראשון בעולם ”פרי עץ חיים” שהיה מוקדש לשאלות ותשובות מפי מורי הלכה), ולאחר מכן גם להשכלה כללית. העתון היה גם במה לבידוח דעת ומקור השראה לשיחות חולין בבתים, שבהם נהגו לעיתים כמה משפחות להתחלק בגיליון אחד ולנהל ויכוחים ערים על מה שנאמר בשורותיו ובעיקר בין השורות, ובבתי מדרש שבהם חובשי הספסלים ניתחו בין מנחה למעריב את הקרבות הגדולים שניהלו הגנרלים של אומות העולם במלחמות דאז, ואת הפוליטיקה המקומית של גבאי העיירה. הבאנו ב”קשר” גם דיוקנים של עתונאים ממוצא יהודי שרעו בשדות זרים ותרמו מכשרונותיהם המזהירים לפיתוחה של העתונות בארצות רבות בעולם, אם כמ”ל”ים, כעורכים וככתבים ואם כמייסדי הסוכנויות הטלגרפיות הראשונות לידיעות, ששם הלך לפנייהם מקצה תבל עד קצה. מהינה ועד פוליצר; מהאוואס ורויטר ועד לרפורטר האגדי אגון ארווין קיש; מתיאודור וולף וקורט טוכולסקי עד וולטר בנימין ואיליה ארנבורג. כבר במפתח הראשון שהוצאנו (ובו נתונים על חמש עשרה החוברות הראשונות) מצויים אלפי שמות של עתונים, עתונאים, מקומות ונושאים.

בצידם של מחקרים רציניים מתועדים היטב, לא בחלנו גם בקוריוזים, כמו ”הרומאנים למשרתות” מפרי עטם של כמה עתונאים גדולים (ביניהם אפילו בשביס זינגר) שהסתתרו מחמת הבושה ולמען הפרנסה תחת שמות עט ועד הסופר הצבאי היהודי הראשון שדיווח על מלחמת צבא אנגליה בסודאן, או כמו פרשת הסופר-העתונאי אורקע נאחאלניק שפרץ אל עמודיהם הקריאים ביותר של עתונים רבים הישר מבית הכלא, והסאטירה של שלום עליכם על מלחמת המקומונים בכטרילבקה. קוריוזים הרי היו ונשארו המלח והפלפל של העתונות, שהרי כבר העתון הראשון בשפת יידיש באמסטרדם לפני למעלה משלוש מאות שנה ידע לספר לקוראיו על ניסים ונפלאות ואירועים שמחוץ לדרך הטבע שהתרחשו ביבשות רחוקות.

* * *

שמות עורכיו ומשתתפיו העיקריים, כיוונו הפוליטי (אם יש), מקום הימצאותו הנוכחי של טופס העתון או האוסף. היום אנו כבר יודעים להעריך שמספר זה הוא אולי רבע או שליש ממספר כתבי העת שהיו לעם ישראל במרוצת הדורות. דור בא דור הולך וגם העתונים כך: עתון בא ועתון הולך. יש עתונים יהודיים שהחזיקו מעמד עשרות שנים ויותר ויש אשר הולכים לעולמם זמן קצר בלבד אחר הופעתם וכמעט תמיד מאותה סיבה פרוזאית: חוסר יכולת כלכלית. וזה אינו כולל, כמובן, את אותם עתונים חד פעמיים, על פי רוב עתוני הומור שיוצאים ערב כל חג, שמטבעם לא נועדו להתקיים אחר מכירת המהדורה.

פרשה בפני עצמה היא העתונות בארץ ישראל ובמדינת ישראל שבה מקופלת בלידתו של כל עתון כזה ובמותו פיסת היסטוריה מענינת של היישוב היהודי על דורותיו והמדינה. רבים, רבים העתונים שמתו מאז הוצאנו אותו אטלס שהזכרתי. בגלל נסיבות שאין לנו שליטה עליהן – בעיקר האיסוף של חומר רב לשוני ותייעוד במקומות שאין גישה קלה אליהם והחשש לאובדן מקורות מסיבות פוליטיות או אף אנושיות-ביולוגיות, אימצנו לא אחת, באיסוף ובפירסום, עקרון של אין מאוחר ומוקדם בהיסטוריה של העתונות היהודית. וכך המעטנו עד כה להזדקק לשליטה של "גיליונות נושאים" והעדפנו את השיטה האקלקטית. אבל גם במסגרת זו ביקשנו מדי פעם לספר במרוכז על עתונות ועיתונאים יהודיים בארצות קרובות ורחוקות, כמו פינות מרוחקות באירופה, שתי האמריקות, אפריקה והמזרח התיכון, אינדונזיה ואפילו סין. סיפרנו על עתונים שיצאו במחתרת בגיטאות, במחנות שבויים, במחנות המעצר של המעפילים בקפריסין ושל לוחמי המחתרות שגורשו לאפריקה. וגם על עתונים שכמו אותו עוף חול אגדי קמו לתחיה מיד אחר מפלת הגרמנים במלחמת העולם השנייה. כזה היה העתון שהחל להופיע במחנה ברגן בלזן המשוחרר בכתב יד מאין לרשותו (זמנית) מכוונת דפוס. כזה היה העתון שהחל להופיע בלודז' ששוחררה על ידי הצבא האדום וחלק מפולין היה נתון עדיין תחת כיבוש הגרמני. עתון זה נוסד ונערך על ידי מי שהיו אסירים במחנות עבודה סובייטיים, שוחררו ומיד בדרכם על אדמת פולין החלו בהוצאת עתון יהודי שהודפס על מכוונת שבימי הכיבוש, בגיטו, שירתו את "מלך הגיטו" רומקובסקי.

מדי פעם אף הרחבנו את יריעת ההתעניינות. לא הסתפקנו עוד בעתונות הכתובה בלבד ותקענו יתד ראשונה גם בעתונות האלקטרונית. דוגמה בולטת לכך ימצא הקורא בגיליון זה שלפניו שבו אנו מספרים על תרומת "קול ירושלים" ו"קול ישראל" לעיצוב התרבות בישראל בשנות ה-40 וה-50, בתחומי הפרשנות הפוליטית, הספורט וההומור והסאטירה. חרף כל המאמצים שהושקעו בעריכת החוברות ובעיצובן הגראפי הנאות נותרנו אנו, העושים במלאכה, בתחושה מתסכלת

בצד הסיפורים והמחקרים מן העבר לא התנזרנו גם מהפניית אלומת האור לבעיית עיוניות ומקצועיות אקטואליות, אתיות ומשפטיות ופירסמו עבודות נרחבות על נושאים כמו ועדת העורכים והצנזורה הביטחונית והפוליטית. בגיליון הנוכחי ימצא הקורא מחקר על חלקה של התקשורת במהלכי מערכת הבחירות האחרונה. יזמנו כמה סימפוזיונים בהשתתפות אנשי אקדמיה ועיתונאים בכירים, לצורך פירסומם לאחר מכן ב"קשר", כגון נושא העתונות במצבי לחץ ובעיית "החדשות השליליות", נשים בעתונות ועתונות לנשים, העתונות במלחמת המפרץ, תופעת חיסולם של עתונים ותיקים בישראל, יומיים ושבועיים, חופש הביטוי ומגבלותיו ועוד. סיפרנו על התופעה המרתקת של "עתונים של איש אחד", שהצטיינו בזווית ראייתם המיוחדת של מחבריהם ובסגנונם החריף כתער, כמו "סדן" של אורי צבי גרינברג וה"געציילטע ווערטער" של איציק מאנגר. עדיין שמור במגירותינו הסיפור המופלא על העתון של איש אחד – הלא הוא עתונו של הרב והפילוסוף מקראקוב הרב אהרון מרכוס בסוף המאה הקודמת. באיזו אוימה עוד ייתכן שאותו איש אחד שהוא המר"ל, העורך והמחבר יודיע ברבים שהוא נאלץ להשעות את הוצאת עתונו לכמה חודשים כדי להקדיש את כל מרצו והונו להצלת בנו שנפל קרבן לעלילת דם נתעבת שהעלילו עליו שכנים נוצרים.

הוצאנו מספר חוברות זו לשוניות המוקדשות לתולדות העתונות היהודית בארצות מסוימות, כגון העתונות היהודית בגרמניה והעתונות היהודית באמריקה. צירפנו לאחת החוברות (מס' 10) אטלס ראשון מסוגו של הלשוניות שבהן נדפסה העתונות היהודית בעולם ובו תצלומים של עמודי שער של 40 כתבי עת ברחבי תבל. בצד השפות המדוברות ביותר נתפרסמו עתונים גם בשפות יהודיות-קווקזיות שונות, ביהודית-ערבית, באספרנטו, באמהרית ובעברית באותיות לאטיניות. מפעל זה עשינו במסגרת המכון לחקר העתונות היהודית.

כאן המקום אולי להתייחס בכמה מילים לאותו קטע ב"שטר" שחתמנו עליו לפני עשר שנים ולומר משהו על המכון שהוא המוציא לאור של "קשר". אחר מספר שנים בהן היינו בגלל טעמים ארגוניים במעמד של "מכון בהקמה" קיבל השנה המכון מעמד אקדמי מלא ותהיה לו מעתה זיקה לשתי פקולטות באוניברסיטת תל אביב: למדעי הרוח ולמדעי החברה. יש לכך חשיבות לא רק מן ההיבט האקדמי-מחקרי של המכון עצמו, אלא גם השלכה על כתב העת שלנו "קשר", היקף העבודה שלו ותכניו. בנושא העיקרי של פעולת המכון, חקר העתונות היהודית, הצלחנו עד כה להעלות על המחשב "תעודות זהות", או אם תרצו ביוגרפיות קצרות, של כחמשת אלפים עתונים יהודיים בכל השפות בכל חלקי תבל. הרישום כולל את השם המקורי של העתון ותרגומו לעברית, שנות ההופעה, שפתו,

כד"ח למבקר המדינה. אולי גם מסיבה זו אני מרשה לעצמי לסיים מאמרי זה בסיפור מרגש שפירסם פעם רופא סופר יהודי באחד העתונים שקמו לתחייה באחת הרפובליקות של ברית המועצות לשעבר. מעשה בקצין רוסי רם דרג שבא להיבדק אצלו בדיקה קרדיולוגית. אחרי מספר ביקורים כאשר הקצין והרופא התקרבו והתיידדו זה עם זה, גילה הקצין כי הוא יהודי ויש בפיו סיפור שהוא חש צורך לספר אותו לרופא – לאחר שנודע לו כי הוא גם סופר – סיפור הצלתו המופלאה במלחמת העולם.

באחד הקרבות הקשים בהם השתתף פגע כדור בגופו. הקליע נעצר בצד השמאלי של חזהו ולא חדר לעומק כאילו נעצר באפוד מגן. הקצין הכניס ידו לכיס העליון של חולצתו הצבאית ואמר: והנה, דוקטור זה מה שהציל את חיי. הוא הוציא מן הכיס גוש קשיח עשוי נייר. מתברר שהיה זה נייר עתון ישן מקופל קפל עלי קפל עלי קפל. היו אלה שני דפים של עתון יהודי ישן שהוציאו פעם העובדים היהודיים בתשובות התעשייתית הענקית שבה עבד האיש לפני שנים רבות בטרם נאסר בברית המועצות השימוש באותיות הא"ב העברי. האיש שמר את העתון ואף לקח אתו שני דפים ממנו בטרם יצא לחזית. למה? לאיזה צורך? לי אין כמובן תשובה. רציתי אפילו לפני זמן להתקשר אל אותו רופא ולקבל פרטים נוספים, אלא שהדבר לא נסתייע בידי. האמנם מעשה שהיה סיפר או אולי אלגוריה ספרותית?

אני עצמי הנני אגנוסטיקן משחר נעורי ואינני מאמין בנסים ובכוחם המאגי של קמיעות, אפילו לא של מקובלים. אבל אני מאמין שמתרחשים לפעמים מעשים מוזרים שאין לנו הסבר להם ודברים שיש בהם סמליות או שאנו רוצים מאד לייחס להם משמעות סמלית. כזה הוא, בעיני לפחות, אותו מעשה מופלא של הקצין והעתון היהודי הישן שלדבריו הציל את חייו. אני מתמכר זה שנים לעתונות היהודית שמצהיבה ומתפוררת מרוב יושן, כי אני מאמין שיש בה כוח לקרב אותנו מנטלית ורגשית אל העבר שאם לא נלמד ממנו לעולם לא נבין את סוד הרצף של הקיום שלנו בין דורות, שבטים וזרמי מחשבה, לעתים במחלוקת קשה, לעתים בהסכמה וכמעט תמיד בתחושת אחדות הגורל. "קשר" הוא אחד הביטויים ל"התמכרות" זו של חברי ושלי העושים במלאכה.

שהנה נכנסנו לעולם מופלא ועשיר של תחום רב מידות בתרבות יהודית, תחום לא מוכר דיו, ויצאנו ממנו כשאין בידינו אפילו מחצית התאוה. ככל שהרבינו לחפור בהררי האוצרות, ספריות, ארכיונים או אוספים פרטיים וגילינו עקבותיהם של עוד ועוד כתבי עת שעל עצם קיומם בעבר לפחות ידענו, כך נתגלו באקראי גם שמות של פירסומים יהודיים פריוניים בשפות שונות, בפורמאטים שונים במקומות שלא היה לנו אפילו מושג על קיומם. ודאי צריך היה לומר כמה מילים בסוגיה מה זה בכלל "פירסום יהודי פריוני". מה הם הקריטריונים להגדרתו של עתון כעתון יהודי בעליל? התייחסנו לכך בגליונות קודמים במאמרים שונים אבל תשובה ממצה ומוחלטת לא מצאנו באף לא אחד מאלפי הדפים של "קשר". לפחות בשלב זה אנו נוהגים לפי בית הלל ומקבלים כעתון יהודי גם פירסומים שאולי בבחינה ביקורתית יותר לא היו עומדים בהם, או לפחות מעוררים ספק.

מפאת הדלות הכרונית שהיא כידוע מנת חלקם של מפעלים רבים בארץ זו, נאלצנו לוותר לפחות זמנית על השגתו וממילא על שימוש ב"קשר" בחלק מאותו חומר שנתגלה לנו במקרה. פעם פעמיים אף שלחנו שליחים לארצות זרות כדי להתחקות אחר מקורות חדשים ולפחות לרשום את המצוי בהם. נעזרנו פה ושם במוסדות אקדמאיים בכמה ארצות. חלק מן הרשימות שהגיעו לידינו לקו בחסר, לא היו מדוייקות אפילו בכתב של שם הפירסום. לא פעם נזקקנו למלאכת פיענוח בלשית כדי להבין למה התכוון מי שהעתיק מלה שגורה בעברית או ביידיש לכתב האוקראיני או הליטאי. אבל את המעט שיכולנו פירסמנו ברבים. אספנו לחיקנו כמה ארכיונים פרטיים של עתונאים בכירים בארץ שאי אפשר כלל להגזים בחשיבותם כמקורות היסטוריים ראשוניים. מדי פעם אנו מטפטים מהם חומר ל"קשר", בנוסף לארגון החומר ורישומו במסגרת המכון, בהיקף ובקצב שמאפשרים האילוצים שאין לנו שליטה עליהם.

* * *

כבר הערתי פעם שהעתונות היהודית מן העבר ראויה שתיחקר כתופעה אוטונומית ללא קשר להיבט התועלתית שבה. על אחת כמה וכמה כאשר היא משמשת מקור ראשון לחקר תחומים ועניינים מגוונים בתולדות עמנו, כמעט מכל זווית ראייה שאפשר להעלות על הדעת: גיאוגרפיה ובלשנות, ספרות וזוגות, פולקלור והומור, אורח החיים של שבטי ישראל בכל הגליות, וכן המלחמות האידיאולוגיות והפוליטיות בין כל זרמי המחשבה. ועדים הסטודנטים והחוקרים מדיסציפלינות רבות שחברות "קשר" משמשות להם מקור לכך.

לא הייתי רוצה שסיכום זה של 20 גליונות "קשר" בעשר שנות קיומו יראה כדין וחשבון שנתי לחברי דירקטוריון או

ראש התוכנית ללימודי עתונאות והמכון לחקר העתונות היהודית